

Oficij rimski, Rijeka 1530. [Faksimilno izdanje s usporednim sveskom s latiničkim prijepisom i uvodnom raspravom. Uredila, latinicom prepisala i predgovor sastavila Sanja ZUBČIĆ. Sv. 1: Faksimilno izdanje. Sv. 2: Uvodna studija i preslovljeno izdanje]. Nacionalna i sveučilišna knjižnica – Sveučilišna knjižnica. Zagreb – Rijeka, 2023., 238 str.

Godinu 2023. u povijesti hrvatskoga (glagoljskog) tiskarstva obilježiti će zatvaranje jednoga važnog ciklusa. U vrijeme kada ubrzano uzmiču i čarolija pomičnih tiskarskih slova, miris papira i tiskarske boje, kada ljepota knjige otjelovljene u trećoj dimenziji postaje sporedna i sve manje vidljiva, kada se polako zaboravlja i listanje knjiga, hrvatsko je izdavaštvo iznjedrilo i posljednji naslov u nizu tiskarskih pothvata Šimuna Kožičića Benje, koji je svoje »šestoknjižje« u manje od šesti mjeseci objavio u Rijeci 1530./1531. godine, na samom početku novoga vijeka na našim prostorima. Ovim faksimilnim izdavanjem *Oficija rimskoga (Oficija Blaženije Devi Marije)*, usporedo s latiničkom transliteracijom, dovršen je taj niz: raspoložemo dakle sa svih šest ondje tiskanih knjiga u novom tiskarskom ruhu. Kruna je to prakse koja se u našoj filologiji intenzivno provodila nekoliko posljednjih desetljeća, najčešće – još od sedamdesetih godina 20. stoljeća – pod uredničkom palicom akademkinje Anice Nazor (od riječkih izdanja 1976. godine izišao je tako *Psaltir, Knjižice krsta* 1984., *Knjižice od žitija rimskih arhijerejev i cesarov* 2007., *Od bitija redovničkoga knjižice* 2009.). Prije deset godina objavljen je i najopsežniji naslov riječke tiskare – faksimilno izdanje znamenita Kožičićeva *Misala hruackoga* (1531.), čime smo se već bili približili i ovom posljednjem koraku (Ceković, Blanka; Eterović, Ivana; Kuštović, Tanja; Žagar, Mateo. *Misal hrvacki*. Zagreb: Nacionalna i sveučilišna knjižnica, 2015.). U više smisla ovakvi su pothvati postali prepoznatljiviji za hrvatsku filologiju i izdavaštvo. Udio glagoljskih izdanja u izdavačkim projektima ovakva tipa zasigurno je nadmašivao i nadmašuje usporedna izdavanja latiničkih izdanja također reprezentativnih za svoje vrijeme. Zasigurno je za to bila presudna atraktivnost naših glagoljskih kodeksa, uključujući dakako i tiskane knjige, skladnost vizualne opreme glagoljskih rukopisa kao i glagoljičke tipografije. S druge strane, glavni je oslonac tomu bila i visoka spremnost stručnjaka, koji već desetljećima intenzivno proučavaju ova djela, za suradnju na ovakvom znanstvenom i izdavačkom angažmanu.

Kožičićev *Oficij* Sanja Zubčić, ugledna profesorica paleoslavistike i (povijesne) dijalektologije na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Rijeci, priredila je ovom prilikom u dva paralelna sveska, u fototipskom izdanju te u translite-

raciji koja je popraćena priređivačičinom uvodnom riječi s popisom biblijskih čitanja. Kao što je poznato, riječ je o prvoj datiranoj knjizi Šimuna Kožičića Benje, koju je glagoljicom dao otisnuti 15. prosinca u tiskari koju je i osnovao u Rijeci nešto prije, uz pomoć tiskara Bartolomea Zanettija iz Brescie (podrijetlom iz tamošnje ugledne tiskarske obitelji) i njegova pomoćnika Dominica. Zanetti je osnovao tiskaru u Veneciji, i ondje objavio 60-ak izdanja, od kojih je gotovo polovica bila na grčkome jeziku i pismu. Očigledno je bio specijalist za knjige pisane pismima istočnoga kruga, što potvrđuje i činjenica da je dvije godine prije, 1528., bio nakladnik i *Misala Pavla Modrušanina*, a i potpisao je bio ugovor za tiskanje »malih slavenskih oficija«, o rezultatu kojega nažalost ne znamo danas ništa pa ni u kakvu to odnosu može stajati s Kožičićevim projektom u kojem će Zanetti aktivno sudjelovati (Runje, P. 1993. Izdavači i nakladnici *Misala Pavla Modrušanina* iz godine 1528. *Slovo* 41–42–43: 227–240). Može se smatrati vjerojatnim, ponajprije zbog žanra (svojevrne početnice) da je nedatirani *Psaltir* Kožičić otisnuo u svojoj tiskari prvi, međutim kad se tiskanje svih naslova provelo u tako kratku razmaku, ni pitanje prioriteta ne ostaje ključnim.

Kako god bilo, ova iznimno skladno osmišljena i otisnuta knjiga stoji na samom početku ranonovovjekovne hrvatske tiskane tradicije. Riječ je o molitveniku tipa *liber horarum*, svojevrsnom časoslovu (dnevni službi) vrlo bogatu sadržajem (precizno razloženom u ovdašnjem uvodnome tekstu), koji uključuje i neke molitve koje nisu obuhvaćene u usporednim istodobnim izdanjima molitvenika ovoga tipa. Jezgru dakle čine molitve Djevi Mariji, a dane su i druge kontekstualno bliske molitve iz psaltira, psalama, mrtvačkoga oficija. Priključeno je *Petnaest molitava Svete Brigite* (kao i u nekim primjercima dubrovačkoga *Ofičja* otisnutoga 1512. zapadnom ćirilicom u Veneciji). Osnovna je funkcija izvornog izdanja bila uporaba u privatnoj pobožnosti, dakle u okolnostima u humanizmu već dobrano afirmiranoga tihog čitanja (što je naposljetku dovodilo i do posebno organizirane glagoljske teksture). Znanstvena literatura ustvrdila je da je Kožičićev predložak potjecao vjerojatno iz njegova rodnog Zadra, što ovaj tiskopis čini osobito zanimljivim s obzirom na uobičajene glagoljaške transfere od Zadra preko Krbave do Rijeke, žive i na početku ranoga novog vijeka, što i odgovara putu biskupa Kožičića. Prema mišljenju Antona Benvina, kako i sama priređivačica tvrdi, Zadar je bio jedan od europskih humanističkih središta gdje se ovakav tip oficija prvo udomaćuje, na temelju uzora pristizanih iz smjera sjeverozapadne Francuske i sjeverne Italije (Benvin, A. 1988. Pitanje predložaka Kožičićevih izdanja. M. Bogović (ur.). *Krbavska biskupija u srednjem vijeku. Zbornik radova znanstvenog*

simpozija u povodu 800. obljetnice osnutka Krbavske biskupije, održanom u Rijeci 23. – 24. travnja 1986. godine. Rijeka – Zagreb: Visoka bogoslovska škola – Kršćanska sadašnjost, 151–185). Isti je autor i precizno raščlanio višeslojnost ovoga molitvenika i kompilatorske postupke koji su osobito karakteristični za ovu knjišku vrstu.

Priredivačica potvrđuje da je, pored zadarskih i pavlinskih, prisutan i značajan sloj augustinskih sanktorema, što čvrsto upućuje na samostan riječkih augustinaca kao mjestu njegovanja glagoljaške tradicije (Deković, D. 2003. Hrvatskoglagoljčni prijevodi u »Diplomatariumu« augustinskoga samostana u Rijeci. *Dometi* 1–4: 29–70; Lupić, I. 2021. Rukopisni tragovi Tihićeva Lucidara. *Filologija* 76: 53–126). Pritom je došla do izražaja i Kožičićeva spremnost, kao izrazita »glagoljaškoga humanista« da samostalno prevodi s latinskoga i(li) talijanskoga one dijelove koji mu nisu bili raspoloživi u predlošcima. O istraživanjima sadržajnih posebnosti ovoga *Oficija*, i u kontekstu europskoga i nacionalnog korpusa, priredivačica je istaknula važne spoznaje do kojih su došle Marija Pantelić (Pantelić, M. 1981. Senjski Lobkowitzov glagoljski kodeks iz 1359. – prototip srednjevjekovnih »Liber horarum« za laike. *Senjski zbornik* 1: 355–368), Zlata Šundalić (Šundalić, Z. 2003. *Studentac nebeski (Molitvenici u hrvatskoj književnosti od 16. do 18. stoljeća)*. Split: Književni krug) i Ivan Lupić (Lupić, I. 2019. Najstariji hrvatski latinički molitvenik. *Filologija* 73: 47–78).

Za Kožičića vrlo karakteristična skrb o jeziku, koji u njegovim knjigama obilježuje čvrst oslonac u crkvenoslavenskome, koji će istodobno biti dovoljno biran da bude i razumljiv, čvrsto je potvrđena u njegovu *Misalu hrvackom* iz 1531. godine. Bilo bi svakako zanimljivo provesti istraživanje primjenjuje li se isti princip i u ovom *Oficiju*. Nije, naime, nužno da tako bude, jer jezični odabir unutar biblijskoga diskursa počiva na drugim očekivanjima i na drugim osloncima. Uređivanje jezika molitvenoga teksta na drugi način obvezuje nego što bi zahtijevao biblijski tekst, pogotovo u svjetlu humanističkoga nastojanja za strogim poravnavanjem prijevoda prema Vulgati. U vlastitim prijevodima bez izravna oslonca na crkvenoslavenske predloške Kožičićeva strategija jezičnoga oblikovanja mogla je biti pročišćenija, namjera vidljivija, kao i u drugim neliturgijskim djelima ove tiskare, pogotovo s obzirom na to da tiskanje ove knjige stoji pri samom početku djelovanja tiskare. S druge pak strane opravdano se zapitati koliko možemo očekivati da tako kratko vrijeme u tome bude čimbenik. Otprilike pola godine razmaka u kojemu su Kožičićeva izdanja otisnuta u Rijeci upućuju na to da je sav tekstni posao zasigurno bio proveden i prije nego što je tiskanje potkraj 1530. krenulo. Kada na naslovni-

ci Kožičić piše kako je dotični *Oficij* »kužan i popravljen«, vjerojatno bi podrazumijevalo njegovo sadržajno uređivanje prema određenom, fokusiranom predlošku (na primjer provjera kakvoće prijevoda), što bi zapravo odgovaralo istoj namjeri pri uređivanju jezika *Misala hrvackoga* (prema Vulgati). Istraživački okvir za objavu ovih dvaju svezaka jedne Kožičićeve knjige bio je projekt Sveučilišta u Rijeci *Liber Fluminensis – prilozi za proučavanje hrvatskoga jezika u djelima riječkih tiskara do 20. stoljeća*, koji je trajao od 2019. do 2021. godine, a kojemu je na čelu bila upravo prof. dr. sc. Sanja Zubčić.

Svezak s latiničkim prijepisom obuhvaća svih 119 folija (238 stranica) izvornika, s uvodnom raspravom, izlučenim biblijskim čitanjima, napomenama o transliteracijskim načelima i sadržajem. Priređen je prema u posljednje vrijeme posve uobičajenim načelima koja se provode posljednjih godina u brojnim izdanjima Staroslavenskoga instituta (i uz dosljedno poštivanje načela redak za redak, slovo za slovo, boja za boju, majuskula za majuskulu i sl.). Raspored stranica posve odgovara rasporedu stranica u izvorniku, pa se dobro i jednostavno može uspoređivati s usporednim faksimilnim izdanjem. Budući da se, kao i u drugim izdanjima Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, može očekivati i dostupnost na međumrežju, pretraživost bi omogućila daljnja, prije svega jezična istraživanja; pogotovo kroz usporedbu s Kožičićevim *Misalom*, koji je također objavila Nacionalna i sveučilišna knjižnica. Transliteraciju prati pretisak izvornika, i to izvrsno sačuvanoga primjerka koji se čuvao upravo u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici (sign. *R II A 16-5*), uz preostalih šest koji se čuvaju u Sankt Peterburgu (dva primjerka), Weimaru, Milanu, Rimu i zagrebačkoj Metropolitanu (nepotpuni primjerak).

U povijesti hrvatske knjige ova se knjiga, kako priređivačica citira Zvonimira Kulundžića (Kulundžić, Z. 1996. *Glagoljaška štamparija XV – XVI stoljeća*. Kosinj – Senj – Rijeka. *Senjski zbornik 1*: 167–308), određuje kao »prva hrvatska knjiga s naslovnom stranicom«, pa se i na ovome planu – kao i kroz čitavu grafičku prezentaciju sadržaja prilagođenu onodobnim mletačkim uzorima – prezentira humanistička dimenzija riječkoga tiskarstva: kroz format, vizualni postav stranica, omjere margina, početnu ilustraciju (drvorez) na naslovnici – prikaz Svetoga Šimuna Bogoprimeca, uporabu inicijala, obrojčavanje svakoga folija na vrhu *recto* stranice, razgođivanje crvenom bojom i uporabom velikih/majuskulnih slova, precizan kolofon uz tipografski znak tiskare i dr. Premda se filolozi u načelu raduju prepisivačkim i tiskarskim pogreškama, jer počesto kroz njihovu tipologizaciju nailaze na relevantne indikacije (odnos prema predlošcima na primjer), u ovom izdanju njihov je broj – kako priređivačica ističe – znatno veći nego u ostalim Kožičićevim tiskanim izdanjima (pogotovo

u pogledu brkanja slova sličnih oblika); to pripisuje upravo početničkom nesna-
laženju tiskara kojima prvo pismo zacijelo nije bila glagoljica.

Iako prva datirana knjiga riječke tiskare, *Oficij rimski* je posljednje izda-
nje u suvremenom nizu koje je doživjelo svoju faksimilnu i kritičku obradu s
latiničkim prijepisom. Posljednjih su desetljeća visoki standardi koje postižu
nove tehnologije u priređivanju fototipskih izdanja zadržani. Poravnavanje
unutarnjih margina u uvjetima kada nije moguće knjigu snimiti razvezanih
svezaka/folija i paralelnost unutarnjih stupaca na lijevoj i desnoj stranici, vrlo
je teško postići. Dugogodišnje iskustvo izdavačkoga tima Nacionalne i sve-
učilišne knjižnice u Zagrebu i spretne ruke g. Darka Čižmeka i g. Gorana
Hasanca, taj su posao posve privedle vrlo dobrom rezultatu. Urednica prof. dr.
sc. Sanja Zubčić odlučila se za vjernu vizualnu prezentaciju svake stranice,
tako da je dobro vidljiva i novija, olovkom upisana paginacija. I na kraju, ali
ne i najmanje važno, vrijedi spomenuti iznimno kvalitetan tvrdi platneni uvez
koji omogućuje potpuno rastvaranje svezaka, što je za naslove ovako maloga
formata (13,8 x 7,5 cm) iznimno važno. Vjernim slijeđenjem izvornika, i u
slučaju transliteracije, poštivala se i izvorna funkcija »priručne« knjige, koja
je odgovarala dimenzijama dlana. Autor iznimno uspjele likovne opreme kori-
ca svezaka (crnim i crvenim slovima), kao i kutije koja objedinjuje oba sveska
(zlatotiskom ugravirana glagoljička slova i Kožičićev grb odnosno tipografski
znak riječke tiskare), profesor je Frane Paro, čije standarde u suvremenome
glagoljaštvu nije još nitko nadmašio. Njegovo djelo uvijek je najviša »dodana
vrijednost« svakom vizualu naših glagoljaških projekata.

Pored velike važnosti ovoga Kožičićeva izdanja za filologiju, jezikoslovnu
i književnu, po ažuriranosti raznodisciplinskih spoznaja, te osobito po otva-
ranju mogućnosti nastavka mnogih istraživanja (što je bio slučaj pri svim
objavljivanjima naših faksimilnih i kritičkih izdanja) ovaj i više nego dolično
izveden projekt zavređuje visoke pohvale. U vrijeme kada se u mnogim po-
gledima, i u društvu i u znanstvenoj zajednici, devalvira vrijednost knjige i
kada prijeti opasnost od spuštanja standarda ovakvih izdavačkih projekata,
upravo za ovakvo »dizanje ljestvice«, osim autoricu, treba pohvaliti i oba iz-
davača, čija suradnja upravo može biti uzor za objavljivanja ovakva tipa broj-
nih vrijednih naslova koja se nalaze u trezorima naših knjižnica. S obzirom
na to da svjedočimo brzom smjeni epoha prijenosa informacija i znanja, ostaje
veliko pitanje kako i u izdavaštvu i u filologiji dalje. Neporecivo je da ćemo
se sve naglašenije morati skrbiti o usklađivanju informatizacije, digitalizacije
i umjetne inteligencije s potrebom da knjigu u svojevrsnom komemorativnom
kodu oživimo i kao trodimenzionalni predmet. Jedan od prvih koraka na koji-

ma bi svi izdavači trebali poraditi jest digitalna dostupnost i pretraživost građe, kako bi se mogli granati daljnji znanstveni projekti novoga doba (npr. kroz izradu rječnika i gramatika prema obrađenim djelima). Bez takva otvaranja i ovakvi iznimno vrijedni izdavački projekti mogli bi ostati u rascjepu između svoje kvalitete i ciljeva suvremene filologije.

Mateo ŽAGAR

VAŽAN DOPRINOS PROUČAVANJU ĆIRILIČNOG NASLIJEĐA

Kristian PASKOJEVIĆ, *Srednjovjekovna dubrovačka slavenska kancelarija: Dinamika pisma u ćiriličnim ispravama Dubrovačkoga arhiva*. Hrvatska sveučilišna naklada – Staroslavenski institut. Zagreb, 2024., 331 str.

Godine 2024. u izdanju Hrvatske sveučilišne naklade i Staroslavenskog instituta objavljena je knjiga Kristiana Paskojevića *Srednjovjekovna dubrovačka slavenska kancelarija: Dinamika pisma u ćiriličnim ispravama Dubrovačkoga arhiva*. Riječ je o knjizi koja se temelji na autorovim istraživanjima razvoja ćiriličnog pisma u doktorskoj disertaciji pod naslovom *Razvojni procesi diplomatske minuskule u dokumentima srednjovjekovne dubrovačke kancelarije* (2018.).

Knjiga koja je predmet našeg zanimanja višestruko je korisna istraživačima koji se bave razvojem ćiriličnog pisma ponajprije zbog toga što je srednjovjekovna dubrovačka kancelarija igrala značajnu ulogu u oblikovanju ćirilične diplomatske minuskule na širem južnoslavenskom prostoru. Iako je razvoj ćiriličnog pisma na zapadu bio predmetom brojnih istraživanja u južnoslavenskim paleografijama, u ovoj se knjizi primjenjuju savremeni grafolingvistički pristupi, čime se uvodi nova vizura koju prate i novi rezultati.

Pored *Predgovora* (str. 5–8), *Zaključka* (str. 317–320) i *Literature* (str. 321–325), knjigu čine četiri temeljna poglavlja: prva dva predstavljaju uvode u istraživanje: opći *Uvod* (str. 9–34) i *Uvod u paleografsko istraživanje* (str. 35–41), dok se u trećem poglavlju *Paleografsko istraživanje po grafolingvističkim kategorijama* (str. 43–298), koje čini glavninu knjige, detaljno raščlanjuje ćirilični korpus dokumenata podijeljen prema vremenskom kriteriju. Posljednje, četvrto poglavlje *Rezultati znanstvenoga istraživanja* (str. 299–320) predstavlja sistematizaciju naučnih doprinosa provedenih analiza.